

BRIGITA SPEIČYTĖ

XIX a. lietuvių retorikos ir literatūros dermės

Irena Buckley, *Retorikos tradicija XIX a. lietuvių literatūroje*, Vilnius: Versus aureus, 2006, 271 p., ISBN 9955-699-33-7

Ilgai dvejojau, ar kelti į viešumą savo pasvarstymus, kilusius skaitant Irenos Buckley (Skurdenienės) monografiją *Retorikos tradicija XIX a. lietuvių literatūroje*. Bet pasiryžusi turiu pradėti nuo kuklumo topo: nesu retorikos specialistė, tad daugelio kilusių abejonių šaltinis, suprantama, yra mano nežinojimas. Tačiau abi su autore galime susitikti ir pasišnekėti ant „tvirtesnės žemės“ – abi esame XIX a. lietuvių literatūros skaitytojos.

Monografija sutvirtina retorikos istorijos analizę lietuvių literatūroje, įteisiina šio tyrimo aspektą – naują, originalų – XIX a. lietuvių literatūros istorijoje, skatina naujai vertinti ne tik savąją estetinę, bet ir intelektualinę tradiciją. Tekstų retorikos, retorikos tradicijos tekstuose tyrimai kol kas XIX a. lietuvių literatūrai buvo aplenkę.

Teoriniame „Įvade“ autorė plačiai išdėsto retorikos istorijos ir analizės pozicijas. Remiamasi pirmiausia prancūziškais šaltiniais, iš dalies – rusų humanitarinės mokyklos darbais. Pradedant naują temą, būtent retorikos *tradicijos* analizę, auditorijai būtų labai naudinga susiorientuoti ir šios srities teorinėse mokyklose ir tradicijoje. Kuo specifiška monografijoje dominuojanti prancūziškosios mokyklos atrama? Kuo ji skiriasi nuo kitų? Kodėl ji paranki būtent lietuvių literatūros analizei, kaip ji atitinka šios literatūros specifiką?

„Įvade“ kaip būsimos analizės įrankis apsibrėžiama labai plati retorikos samprata. Retorikos terminas čia pristatomas kaip apimantis ir iškalbos meną, ir literatūros teoriją, ir žanrų kanoną, ir viešąją asmens saviraišką bei komunikaciją, ir vertybines jo nuostatas, laikysenos „retoriką“. Iš esmės, visa, kas yra literatūriška (simboliška), gali būti retoriška. Galbūt. Tačiau toks minties horizontas tikriausiai yra adekvatus ir suprantamas prancūzų tradicijoje, kur, kaip galima manyti, ši humanitarinių mokslų sritis turi senas, nenutrūkusias ir galias tradicijas. Tokie

erdvūs terminai yra sukuriami daugybės atskirų studijų ir monografijų. Šios prabangos lituanistai dažnai negali sau leisti ir turi atlikti kelis darbus iš karto: ir nagrinėti siaurus, atskirus klausimus, ir sintetinti, apibendrinti. Bet liaudies išmintis perspėja ir apie galimą liūdną devynių darbų baigtį.

Visiškai nenoriu siaurinti autorės akiračių, bet tokie bendri terminai tyrimą ima daryti miglotą arba – ezoterinį, prieinamą tik *sapienti*. Tačiau jei lietuvių literatūros srity ši tema nauja, tad gal būtų galima apsibrėžti kiek konkretesnę, siauresnę jos sampratą, panagrinėti bent jau „grynosios“, aristotelinės ir senekiškosios retorikos likimą XIX a. lietuvių literatūroje, kartu analizuoti daugiau grynesnių retorinių žanrų – kalbų, pamokslų? Kai retorika tampa viskas, labai sunku suvokti, kas yra retorika.

Manychiau, šias abejones patvirtina ir monografijos dėstymo dalis. Studijos centrą, retorinės analizės viršūnę, mano nuomone, sudaro Simono Daukanto istorinės prozos aptarimas. Tai pati stipriausia ir įdomiausia knygos dalis. Ir taip yra, man regis, dėl to, kad Daukanto tekstams pasirinkta tyrimo kryptis – retorinė analizė – yra adekvati, atitinka tų tekstų prigimtį. Tad ir tekstas pasiduoda autorei, leidžia atskleisti ne tik jo paviršinį retorinį figūratyvumą, bet ir pasaulėjautos konfigūracijas, artimas retorinės tradicijos ištakoms – būtent antikos kultūros idealą. Autorė įtikinamai ir niuansuotai analizuoja šios istorinės prozos kalbėtojo poziciją, retorines teksto strategijas, nukreiptas į auditoriją. Ne mažiau įdomus skyrius – „Didaktinės prozos kūrėjai apie žodį“, aptariantis „natūraliąją retoriką“, „patirtimi pagrįstą kalbos traktuotę“ (p. 171). Didaktinę prozą autorė savitai nagrinėja kaip „liaudiškosios filologijos“ lauką, kartu neišleisdama iš akių tos aplinkybės, kad „rašytojas didaktas nebuvo primityvas ar naivuolis“, kad „didaktams buvo pažįstama retorinė kultūra“ (p. 170). Aptariama savita didaktinės prozos formų dvisklaida: iš natūraliosios ir krikščioniškosios retorikos šaltinių.

Taigi tekstų analizė retorinės tradicijos požiūriu labiausiai pasiteisina interpretuojant prozos tekstus, natūraliai išaugusius iš tradicinio iškalbos meno. Bet autorė, galbūt kiek suvaržyta siauresnės „literatūros“ sampratos, orientuojasi į grožinę literatūrą, taigi imasi analizuoti ir poeziją, visiškai apeidama, regis, savaime retorinės analizės besiprašančią ankstyvąją lietuvių publicistiką, literatūros kritiką. Daug kur autorę riboja ir susiaurintas kalbinis literatūros laukas: išties man nesuprantamas pasirinkimas retoriniu aspektu analizuoti Antano Baranausko poemą *Anykščių šilelis*, visiškai apeinant jo literatūrinius laiškus (neminint

jau pamokslų), – žanrą, kuris, kaip teigiama, yra itin arti retorinės tradicijos. Tik, bėda, tie laiškai daugiausia nelietuviški.

Kai susiaurinta literatūros samprata imama derinti su labai plačia retorikos traktuote, iškyla nesusipratimų: toks kad ir minėtas *Anykščių šilelio* atvejis. Galima sutikti, kad Baranausko retoriką ir *poetiką* maitina ta pati pasaulėjauta, įcentruota tų pačių krikščioniškųjų ir klasikinių vertybių. Tačiau kai imama kalbėti apie Baranausko *Anykščių šilelio*, *Kelionės Petaburkan* „romantinę retoriką“ – iš esmės aptariant poetinio vaizdo struktūrą – negaliu sutikti su tokia laisva ir jau nedisciplinuota termino vartoseną. Būtent romantinėje poezijoje, man regis, poetika ir retorika nesileidžia taip lengvai ir manipuliatyviai suliejamoms ar sukeičiamoms vietomis. Manychiau, kad tokius autorės pasirinkimus (kai poezija nagrinėjama mieliau nei retorinei tradicijai artimesnė proza ar grynieji retoriniai žanrai – pamokslas, kalba) diktuoja ir pernelyg plati retorikos samprata, leidžianti šiuo aspektu analizuoti beveik viską, netgi romantinę lyriką, ir autorės negali sustabdyti ar persergėti jokie kiti balsai – šis tyrimų laukas lietuvių literatūroje yra „grynas“; čia autorės mintis nepatiria jokio intelektualinio slėgio. Tokia pirmapradiška rašymo situacija – kiekvieno mokslininko svajonė, tačiau ji yra ir labai įpareigojanti.

Monografijoje yra vietų, kai autorė, nusibrėžusi tokią plačią retorikos sampratą, vis dėlto konkrečius tekstus imasi nagrinėti gan siaurai ir paviršutiniškai. Tokia, mano supratimu, yra XIX a. pradžios poezijos (Dionizas Poška, Silvestras Valiūnas) retorinė analizė. Viena vertus, neabejotina, kad šių autorių kūryba klasicistinės estetikos kontekste yra retorinės kultūros reiškiny. Tačiau jos retorinė analizė ir nuvilia, nes yra tokia, kokios labiausiai galėtų tikėtis retorikos priešininkas, manantis, kad tai tik formalus metodas ir požiūris, kuris nieko esmingo apie literatūrą suprasti nepadedą. Labiausiai neperspektyvi regisi tokia retorinė analizė, kuri prasideda ir užsibaigia tam tikros normos, figūros, topo atpažinimu bei įvardijimu pagal klasikinę nomenklatūrą. Ir viskas.

Štai Dionizo Poškos eilės, kviečiančios lietuvius su Pegasais lipti Olimpan ir „Gerti kiek norint Kastilijaus vandenį“, pakomentuojamos: „Poetai kūrybos išskirtinumui, jos akto didingumui reikšti naudojo pažįstamas bendrąsias vietas. [...] Taigi Olimpo kalnas (arba lietuvių Kražių Medžiokalnį), sparnuotasis Pegasas ir įkvėpimą teikiantys šventojo šaltinio vandenys sudaro nuo seno pažįstamą kūrybinio akto topą“. Ar tam, kad toks supratimas būtų pasiektas, reikalingas platus įvadas su erdvia retorikos samprata, įvairiopais jos lygmenimis? Ar reto-

rikos samprata mums gali ką nors padėti, jei negirdėsime pačios lietuvių kalbos stilistinio skambesio? Ar svarbiau šiame ketureilyje topinės reikšmės, kurias gali tokiu lygiu išsiaiškinti kiekvienas moksleivis, žvilgtelėjęs į *Antikos žodyną*, ar retorinis-stilistinis kalbos linkis, balso virptelėjimas: „Gerkit kiek norit“... Ir kur čia kompleksuoto lietuvio gaudulys, autorės išvelgiamas lietuvių santykiuose su antikos, taigi ir retorine kultūra (p. 62)? Blogiau, kai geriama „tylko tylė“, anot nusivylusios mūzos iš Oskaro Koršunovo spektaklio *Ten būti čia*.

Nors retorika laikoma ir veiksmu, bet Silvestro Valiūno lietuviškosios satyros ironijos šaltinis vėlgi susiaurinamas iki statiškų literatūros „bendrųjų vietų“, o ne kildinamas iš dinamiškos Nenaudėlių laikysenų ir kalbos retorikos. Keista skaityti, kad Valiūnas „sau leido pateikti drąsią hiperbolę“ ir į Bacho gerbėjus įtraukti visą pasaulį ir visus amžius. Bet ką „sau leido“ kiti „šbravcai“ urbanai *Gatvės žiniose*... Nejauku vis kartotis, bet lietuvių autoriai mūsų tyrimuose ir atrodo kaip popierinės iškarpos tada, kai jie „iškerpami“ iš natūralios daugiakalbės savo kultūros terpės. Retorinė analizė, kaip universali žiūra, universalus to meto kultūros pagrindas, galėtų skatinti keisti požiūrį.

Autorė kartais pati pernelyg pasitiki mokslinės tradicijos „gatavu žodžiu“, „duotu žinojimu“. Tai akivaizdu stereotipiškai vertinant klasikinius, taigi ir retorizuotus poezijos žanrus kaip neesminę lietuvių poetinės raiškos formą, svetimą kalbos „apnašas“. Taip Poškos epigrama yra nuvertinta kaip anachronistinis žanras. Poška epigramomis, autorės nuomone, „paįvairina“ laiškų, puošia savo kuriamą žodyną. Bet jei bandytume analizuoti pastarojo poelgio – iliustruoti žodyne žodžius eiliuotais sakiniais – retoriką, tai atrodytų savaimė labai įdomus atvejis: epigrama kaip žodyno pavyzdys, kaip pavyzdinė kalbos vartosenos forma. Ar tuo Poška papildomai neliudijo lietuvių kalbos poetinio ir retorinio pajėgumo, kaip pasitikėjimo savo gimtosios kalbos galia? Regis, jis tuo siekė parodyti tam tikrą vidinį lietuvių kalbos retoriškumą kaip struktūriškumą, tvarkingumą, galimybę tapti, anot Simono Stanevičiaus metaforos, „tvarkingu sodu“. Ar kaip gatavą retorinės kultūros medžiagą, telaukiančią, anot Daukanto, „Homero plunksnos“. Juk koks tai gilus pasitikėjimas savo kalba! Autorė turi prancūzų kalbos patirties; aš turiu lenkų kalbos vidinio retoriškumo, labai kitioniško nei lietuvių, patyrimo: viešosios kalbos stilistinis struktūriškumas, kurį pas mus pasiekia aukštąjį humanitarinį išsilavinimą gavę žmonės (ir tai ne visi), čia prieinamas pirmų kursų studentams dėl tam tikrų kultūros duotų, gatavų formų. Rašto, klasikinės retorikos patirtis įsirašo į kalbą; tad jei dabar galima

justi šį skirtumą, kokį turėjo jausti plyšį Poška, vis dėlto taip nuosekliai kūręs lietuviškus epigraminius sąmojus! Ar Poškos priklausymą retorinei kultūrai ne geriau nei koks nors jo pavartotas topas liudija būtent ši aiški jo nuostata, kad negalima rašyti (bent jau rašyti) bet kaip? Kad žodynui pateiktina „nugludinta“, papildomai įforminta žodžio vartosena, o ne koks nors buitinis sakinyš ar jo nuotrupa. Šis normos, kokybės, ar, anot neoklasicisto Tomo Venclovos, „amžiniųjų formų ilgesys“, toks akivaizdus žemaičių darbų ir jų laikysenų retorikoje, mano supratimu, esmingiausiai ir atskleidžia tą specifinę anuometinės lietuvių kultūros dvasią, nemaža dalimi sukurtą ir paveldėtos retorinės tradicijos.

Analizuojant šią tradiciją, gaila, liko apeitas jos tikras augintinis Stanevičius, jo ir Kristijono Donelaičio pasakėčių rinkinio *Szeszes pasakas* prakalbos retorika. Plati retorikos samprata juk leistų įtraukti ir literatūros kritikai priskirtinus tekstus. Juolab kad tokios stiprios įtaigos, tokio aiškaus poveikio skaitytojui siekia šis tekstas! Kokia apeliatyvi jo pradžia: „Šitai, mieli žemaičiai...“ – kad ir kartojanti Liudviko Rėzos *Aisopo* pratarmės intonacijas. Nė pėdsako „graudulio ir rezignacijos“, kurį kelia, autorės nuomone, „mažos tautos šviesuoliams“ „noras prilygti antikai“ (p. 62). Ši pratarmė tikrai būtų paskatinusi autorę giliau apmąstyti lietuvių retorinės kultūros specifiką, nesusiaurinti jos iki tokio menkavertiškumo komplekso. Čia juk atsiskleidžia grynas džiaugsmas, džiugesys, jaučiant ne poreikį kažkam prilygti, o galimybę *dalyvauti* Europos humanistinėje kultūroje, kalbėti jos tradicijos lauke. Džiaugsmas! Ar retorinė kultūros analizė neleidžia pastebėti, kiek XIX a. pradžios Lietuvos kultūroje būta jos veikėjų džiugesio, ambicijos ir ramaus pasitikėjimo savimi, norminių reikalavimų, keliamų visų pirma patiems sau, savo darbams? Dėl savo menkumo labiau gaudinsis smulkieji aušrininkai, kur kas labiau nutolę nuo klasikinės kultūros su jos retorine tradicija, teikusia ir esminį pasitikėjimą kultūra (raštu, socialumu, kalbiniu žmonių bendravimu, galimybe susikalbėti, susitarti). Nuo jos nutolusius lietuvius ir apima jei ne „blūdas“, tai autorės minėta rezignacija, kaip antai vieną XIX a. pabaigos rankraštinio eilėraščių tomelio anonimą, apgailestaujantį, kad jo dainų Tėvynei nebereikia: „Jau inkirau, jau inkirau“..

Dar viena pastaba: jei jau monografijoje analizuojamas poezijos retoriškumas ir kalbama apie lietuvių literatūros *tradiciją*, keista yra autorės pateiktoje li-tuanistinių temų tyrimų lauke nematyti Dalios Dilytės monografijos *Kristijonas Donelaitis ir antika* (2005, ypač skyriaus „Antikinės retorikos pėdsakai *Metuose*“). Gal tuomet pasipirštų mintis, kad VU studento Stanevičiaus susidomėjimą

Donelaičiu galėjo lemti ne tik bendra tautinė kilmė, tautinės literatūros besimezganti tradicija, bet ir abiejų autorių pažintas antikos autoritetas? Galimas dalykas, retorinė ir poetinė kultūra irgi buvo bendras laukas, leidęs artėti skirtingoms konfesinėms ir politinėms-pilietinėms bendruomenėms priklausiusiems lietuvių rašytojams, kultūrininkams.

Retorinė prieiga šioje monografijoje labiausiai „pajėgi“ kalbos akto analizės srity, t.y. aiškinantis, kas tekstu yra „daroma“, kaip, kokiomis strategijomis veikiama skaitytojo sąmonė. Šiuo požiūriu monografijoje ištis naujai perskaitomi tekstai – be minėtojo Daukanto ir didaktinės prozos kūrėjų, tas pats pasakytina apie aptartą Maironio poezijos persvazinį, apeliatyvų pobūdį, Motiejaus Valančiaus pamokslų didaktinį retoriškumą. Bet abejonių kelia tai, kad ši kalbos akto analizė kartais pritemdo paties retorinio „pranešimo“ turinį, jo specifiką. Štai galima paabejoti dėl dalykinio Daukanto istorijos turinio akcentų: regis, Daukantas *Būde* ne abstrakčiai „ironizuoja naujų laikų papročius“, o emociškai, bei, kaip kitais atvejais įtikinamai teigia autorė, podraug argumentuotai ir logiškai, ir dar pridurčiau – *atsakingai* – kalba apie tai, kaip lietuviai patys apleido savo valstybę, išlepo, „nestrūnijo“ fabrikų, pasitraukė iš aktyvios užsienio politikos formavimo. Ypač šis „turinio trūkumas“ krenta į akis skyriuje apie Valančių – jo retorinė pedagogika ir jos strategijos atskleidžiamos labai niuansuotai, tačiau dalykiniu požiūriu išvados pasilieka prie jau „duoto žodžio“, lyg ir nepraplečia jau turimo išankstinio žinojimo, kad, pavyzdžiui, Valančius šiuo būdu diegė katalikiškas ir tautines vertybes (p. 199). Dėmesys kalbos „kaip“ aspektui labai svarbus, bet jei jis nepadedą naujai išvysti „kas“ srities, skaitant ima kirbėti abejonė.

Prabilus apie Valančių, verta stabtelėti prie knygoje aptariamo pasaulietinės ir krikščioniškosios retorikos santykio. Man, kaip nežinėlei, norėtusi, kad šis santykis būtų buvęs aptartas išsamiau ir plačiau. Šiai temai skirtoje dalyje „Retorikos samprata XIX a. Lietuvoje“ tik paminima, kad pasaulietinės ir krikščioniškosios retorikos mokymas ir praktika buvo tuo metu Lietuvoje suartėjusios, kadangi tie patys VU retorikos ir poetikos dėstytojai (P. N. Golianskis, L. Borovskis) dėstė ir Vilniaus vyriausioje seminarijoje¹. Bet vis dėlto homiletika – atskiras krikščioniškosios retorikos mokslas, nepaisant suartėjimo su pasaulietine

1 Išsakytina ir dar viena techninio pobūdžio abejonė: gan netikėta matyti, kad autorė, šiame skyriuje aptardama lietuvių universitetinę retorinę praktiką ir estetinės minties lygį, kai kuriuos svarbius autorius nagrinėja iš antrinių šaltinių (monografijų), o ne iš jų pačių parašytų teorinių tekstų (G. E. Groddeck, E. Słowacki).

retorika, galima manyti, visuomet išlaikęs savo specifiką. Ją autorė aptaria specialiaame skyriuje „Krikščioniškoji retorika XIX a. vidurio lietuvių literatūroje“, skirtame lietuvių pamokslininkams, tarp jų Valančiui ir Baranauskui. Gaila, kad homiletika ir liko neįkomponuota į bendrą XIX a. retorinės tradicijos situaciją nušviečiančią panoramą, liko atskirta nuo jos, tarsi nepriklausanti Lietuvos retorinei kultūrai, nenurodyti jos ryšiai su ankstesne epocha. Šioje vietoje pasigėsčiau ir Kristinos Mačiulytės monografijoje *Kad tėvynė gyvuotų... XVIII amžiaus antrosios pusės LDK proginiai pamokslai* (2005) aptarto konteksto. Juolab kad toliau knygoje autorė nagrinėja ne tik Vilniaus vyriausiosios seminarijos auklėtinio Valančiaus, bet ir Varnių seminariją baigusio Baranausko pamokslavimo meną. Ar šios mokyklos turėjo kokias nors skirtingas pamokslo tradicijas? Kiek Baranauskas, vėliau pats tapęs homiletikos dėstytoju, tęsė vieną ar kitą Lietuvos krikščioniškosios retorikos tradiciją? Koks buvo ryšys tarp XIX a. ir senosios LDK homiletikos? Gal šie klausimai, be kita ko, būtų pristabdę autorę, teigiančią, kad XIX a. Lietuvoje „pagarba retorikai, gyvam žodžiui“ buvo nulemta „folkloro įtakos“ (p. 26).

Kai kuriais atvejais skaitant monografiją susidaro įspūdis, kad autorės išeita prancūziškoji retorikos teorijos mokykla jai padeda, o kai kada, deja, kliudo aptarti lietuvių literatūrą, neleidžia sučiuopti jos specifikos, nes teoriniai įrankiai suformuoti iš visiškai kitokios literatūros skaitymo patirties. Tai pasakytina apie paskutinį monografijos skyrių, aptariantį retorikos tradicijos tąsą romantinės pasaulėjautos kontekste amžiaus pabaigos lietuvių literatūroje. Įdomios autorės mintys, perteiktos iš prancūziškojo retorikos istorijos konteksto, nurodančios retorikos ir romantinės literatūros sąsajas. Įtikinamas atrodo ir aptariamų *Aušros* poetų „retorinis romantizmas“ – jų poezijos teziškumas, didaktizmas, „retoriniai šampai“. Adekvatus regisi, kaip minėjau, aptiriamas Maironio poezijos retoriškumas – pirmiausia sietinas su didele įtikinimo galia, poveikio skaitytojams siekiu, su jo jausta XIX a. balso kultūra. Tik pastarąją aiškinčiau ne vien bažnytine-folklorine dainavimo, giedojimo tradicija (p. 226–227), bet ir klasikinėje kultūroje tokia gyva *deklamacijos*, poezijos skaitymo balsu, mokymosi atmintinai tradicija, nūdien jau bene nunykusia. Tačiau lietuvių literatūra diktuočių ir savas tyrimo linkmes. Jei jau kalbama apie retorišką poeziją, tiesiog nesusipratimu laikyčiau tai, kad lieka neaptartas, net nepaminėtas retoriškiausias šio laikotarpio poetas – Vincas Kudirka. Žinoma, jis netelpa į autorės pasirinktą prancūziškąją retorinio romantizmo sampratą, kurtą Victorio Hugo ar Francois-

René Chateaubriand'o. Į šią sampratą monografijoje primygtinai spraudžiamas ir Baranauskas, bet jis ją atitinka bent savo kūrybos romantiniu aspektu. Nero-mantinis, bet retoriškas poetas lieka neaptartas.

Pašnekesys su XIX a., lietuvių literatūra ir tyli diskusija skaitant autorės monografiją man buvo įdomi, už tai esu autorei dėkinga. Knygos pradžioje au-torė rašo, kad šiuo metu, po pustrėčio tūkstančio metų tradicijos, retorika ima-ma suprasti labai erdviai – kaip „gyvenimo formalizacija“. Norėtusi, kad autorės studija, iš dalies ir ši recenzija, aktualizuotų ir kitą retorikos prasmę – įvairio-pos disciplinos ir struktūriškumo siekį – itin naudingą kiek amorfiškam lietuvių mentalitetui.